AFAZIK NUTQNING MORFOLOGIK XUSUSIYATLARI

Nurimova Diyora Qurbon qizi
Profi university O'zbek tili va adabiyoti o'qituvchisi
Nurimova@gmail.com

Annotatsiya. Afazik nutq miya faoliyatining shikastlanishi natijasida yuzaga kelib, unda grammatik birliklardan foydalanish jarayoni sezilarli darajada o'zgaradi. Mazkur tezisda afaziya holatida so'z shakllarining qo'llanishi, morfemalarning tanlanishi, grammatik kategoriyalarning ifodalanishi va so'z o'zgartirishdagi buzilishlar tahlil qilinadi. Shuningdek, nutqning morfologik tuzilishidagi o'ziga xos jihatlar yoritiladi.

Kalit so'zlar: afaziya, afazik nutq, morfologiya, morfema, grammatik kategoriya, so'z shakli, nutq buzilishi.

Abstract. Aphasic speech develops as a consequence of brain damage and is often characterized by significant changes in the use of grammatical units. This article examines morphological features of aphasic speech, including difficulties in selecting morphemes, forming word structures, expressing grammatical categories, and modifying word forms. Particular attention is given to morphological deviations that distinguish aphasic speech from normal language production.

Keywords: aphasia, aphasic speech, morphology, morpheme, grammatical category, word form, speech disorder.

Inson nutqi murakkab psixofiziologik jarayon bo'lib, uning shakllanishida bosh miya faoliyati, til tizimi, tafakkur va kommunikativ ehtiyojlar o'zaro bog'liq holda ishtirok etadi. Nutqning buzilishi esa ushbu tizimlarning muayyan qismlarida yuzaga kelgan shikastlanish yoki funksional o'zgarishlar natijasida namoyon bo'lishi mumkin. Ana shunday buzilishlardan biri afaziya hisoblanadi. Afaziya bosh miyaning nutq bilan bog'liq sohalari zararlanganda ilgari shakllangan nutq qobiliyatining qisman yoki sezilarli darajada yo'qolishi bilan tavsiflanadi.

Afazik nutqni o'rganishda fonetik, fonologik, leksik, sintaktik va semantik jihatlar bilan bir qatorda morfologik xususiyatlarni aniqlash ham muhim ahamiyatga ega. Chunki afaziya bilan bog'liq nutq buzilishlarida bemor so'zni to'g'ri tanlagan taqdirda ham uning grammatik shaklini noto'g'ri qo'llashi, qo'shimchalarni tushirib qoldirishi, almashtirishi yoki ortiqcha ishlatishi mumkin. Natijada mazmun umumiy jihatdan anglashilsa-da, grammatik jihatdan me'yoriy shakldan chetga chiqqan nutq hosil bo'ladi[1].

O'zbek tilining agglutinativ xususiyati afazik nutqdagi morfologik buzilishlarni o'rganish uchun alohida imkoniyat yaratadi. Chunki o'zbek tilida grammatik ma'nolarning katta qismi affikslar orqali ifodalanadi. Shuning uchun kelishik, egalik, ko'plik, shaxs-son, zamon va boshqa grammatik ma'nolarni ifodalovchi qo'shimchalarning noto'g'ri qo'llanishi yoki tushirib qoldirilishi afazik nutqda yaqqol kuzatilishi mumkin.

Afazik nutqning morfologik xususiyatlarini tushunish uchun avvalo morfologiyaning nutq jarayonidagi vazifasiga e'tibor berish lozim. Morfologiya so'zlarning grammatik shakllari, ularning

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

tarkibiy qismlari va grammatik ma'nolarini o'rganadi. Nutq hosil qilish jarayonida inson kerakli leksik birlikni tanlash bilan cheklanmaydi. U ushbu birlikka kommunikativ vaziyatga mos grammatik shakl ham beradi.

Masalan, "bola kitob o'qidi" gapida "bola" so'zi birlik va bosh kelishikda, "kitob" so'zi birlik va tushum kelishigining belgisiz shaklida, "o'qidi" fe'li esa o'tgan zamon shaklida qo'llangan. Afazik nutqda ushbu grammatik munosabatlarning ayrimlari buzilishi mumkin: "bola kitob o'qish", "bola kitob o'qidi" o'rniga "bola kitob o'qiyapti kecha" kabi zamon va grammatik shakl jihatidan nomuvofiq birliklar yuzaga kelishi ehtimoli mavjud.

Afazik nutqning asosiy morfologik belgilaridan biri grammatik affikslarning tushirib qoldirilishidir. Bemor so'zning asosiy qismini saqlab qolgan holda unga tegishli grammatik qo'shimchani ishlatmasligi mumkin. Masalan, me'yoriy nutqda "bolalar maktabga borishdi" shakli qo'llansa, afazik nutqda "bola maktab bor" yoki "bolalar maktab bor" kabi shakllar uchrashi mumkin. Bunday holatda ko'plik, yo'nalish kelishigi va shaxs-son ma'nolari to'liq ifodalanmaydi[3].

Yana bir muhim xususiyat grammatik affikslarning almashtirilishidir. Bunda bemor kerakli qo'shimcha o'rniga boshqa morfologik shaklni qo'llaydi. Masalan, "ukamga kitob berdim" o'rniga "ukamni kitob berdim" deyilishi mumkin. Mazkur misolda yo'nalish kelishigi qo'shimchasi o'rnida tushum kelishigi shakli ishlatilgan. Bunday xatolar morfologik tanlov jarayonining buzilganligini ko'rsatadi.

Afazik nutqda ko'plik kategoriyasining ifodalanishida ham o'zgarishlar kuzatilishi mumkin. O'zbek tilida ko'plik ko'pincha "-lar" qo'shimchasi orqali ifodalanadi. Masalan, "kitoblar", "bolalar", "qushlar". Afazik nutqda esa bemor "bolalar" o'rniga "bola", aksincha, birlik ma'nosida "bola" o'rniga "bolalar" shaklini ishlatishi mumkin. Bu holat grammatik son kategoriyasini nutq jarayonida to'g'ri faollashtirish qiyinlashganini ko'rsatadi.

Egalik kategoriyasida ham morfologik buzilishlar yuzaga kelishi mumkin. Masalan, me'yoriy shakllar "kitobim", "uying", "onasi" ko'rinishida bo'ladi. Afazik nutqda esa "men kitob", "sen uy", "u ona" kabi egalik munosabati grammatik affikssiz ifodalanishi mumkin. Ayrim holatlarda esa shaxsga mos kelmaydigan egalik qo'shimchasi ishlatiladi. Masalan, "mening kitobim" o'rniga "mening kitobing" kabi shakl paydo bo'lishi mumkin.

Kelishik shakllari afazik nutqning morfologik tahlilida alohida ahamiyatga ega. O'zbek tilida kelishik qo'shimchalari so'zlar o'rtasidagi sintaktik munosabatlarni aniqlashtiradi. Masalan, "maktabga bordim", "kitobni oldim", "do'stim bilan gaplashdim" kabi gaplarda -ga, -ni, bilan birliklari muayyan munosabatni bildiradi. Afazik nutqda esa "maktab bordim", "kitob oldim" yoki "do'stim gaplashdim" kabi shakllar paydo bo'lishi mumkin. Bunda kelishik ko'rsatkichining tushirib qoldirilishi grammatik munosabatni zaiflashtiradi.

Fe'l morfologiyasi afazik nutqdagi buzilishlarni aniqlash uchun ayniqsa muhimdir. Fe'l shakllarida zamon, mayl, shaxs-son, nisbat kabi grammatik kategoriyalar mavjud. Afazik nutqda ushbu kategoriyalar bir-biriga aralashishi yoki ayrim grammatik ko'rsatkichlar tushirib qoldirilishi mumkin[2].

Masalan, "Kecha men shifokorga bordim" gapida fe'l o'tgan zamon va birinchi shaxs birlik shaklida qo'llangan. Afazik nutqda "Kecha men shifokor bor" yoki "Kecha men shifokorga boradi" kabi shakllar uchrashi mumkin. Birinchi misolda zamon va shaxs-son ko'rsatkichlari yetishmaydi, ikkinchi misolda esa vaqt bildiruvchi "kecha" so'zi bilan hozirgi-kelasi zamon shaklidagi fe'l o'rtasida nomuvofiqlik yuzaga keladi.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Shuningdek, fe'lning shaxs-son kategoriyasida ham buzilishlar kuzatiladi. Masalan, "Men bordim", "sen bording", "u bordi" shakllari o'rniga "men bordi", "sen bordi", "u bordim" kabi shakllar ishlatilishi mumkin. Bunday hodisa morfologik shaklni kommunikativ vaziyatga moslashtirish mexanizmi qiyinlashganini ko'rsatadi.

Afazik nutqning yana bir xususiyati grammatik soddalashuvdir. Bunda bemor murakkab grammatik shakllardan ko'ra sodda va qisqa shakllardan foydalanishga moyil bo'ladi. Masalan, me'yoriy nutqda "Men ertaga do'stim bilan kutubxonaga boraman" deyilsa, afazik nutqda "Men ertaga kutubxona bor" shakli yuzaga kelishi mumkin. Gapning asosiy mazmuni qisman saqlangan bo'lsa-da, egalik, kelishik va fe'lning shaxs-son shakllari tushib qolgan[4].

Bunday holat ayrim afaziya turlarida, xususan, grammatik jihatdan qisqartirilgan, telegrafik nutqqa yaqin ko'rinishlarda yaqqolroq namoyon bo'ladi. Bemor mazmunni yetkazish uchun asosan mustaqil ma'noli so'zlardan foydalanadi, yordamchi va grammatik jihatdan muhim birliklarni esa kamroq qo'llaydi. Natijada nutq "men uy", "bola suv", "shifokor bor" kabi qisqa konstruksiyalarga aylanishi mumkin.

Morfologik xususiyatlarni tahlil qilishda so'z turkumlari o'rtasidagi farqlarga ham e'tibor berish zarur. Otlarning grammatik shakllanishi bilan bir qatorda sifat va olmoshlarning qo'llanishida ham o'zgarishlar kuzatilishi mumkin. Masalan, "katta uylar" o'rniga "katta uy", "mening kitobim" o'rniga "men kitob" kabi shakllar ishlatilishi mumkin. Bunda grammatik munosabatlarning bir qismi tushirib qoldiriladi.

Olmoshlar bilan bog'liq morfologik xatolar ham kommunikativ mazmunga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Masalan, "men bordim" va "u bordi" o'rtasidagi shaxs farqi noto'g'ri ifodalansa, gapning kim tomonidan bajarilganligi noaniq bo'lib qoladi. Afazik nutqda "men", "sen", "u", "biz" kabi olmoshlarning almashtirilishi fe'l shaklidagi nomuvofiqlik bilan birga kelishi mumkin.

O'zbek tilining agglutinativ tuzilishi afazik nutqni tadqiq etishda muhim metodologik asos hisoblanadi. Bir so'z tarkibida bir nechta grammatik affiksning ketma-ket qo'llanishi mumkinligi sababli morfologik xatolarni bosqichma-bosqich aniqlash imkoniyati mavjud. Masalan, "uylarimizdan" so'zi "uy+lar+imiz+dan" qismlaridan tashkil topgan. Afazik nutqda bu shakl "uy", "uylar", "uyimiz" yoki "uyimizdan" ko'rinishida to'liq yoki qisman ifodalanishi mumkin.

Afazik nutqning morfologik xususiyatlari tilning grammatik tizimi va miya faoliyati o'rtasidagi murakkab munosabatlarni namoyon etadi. Afaziya holatida so'zning leksik ma'nosi nisbatan saqlangan bo'lsa ham, uning grammatik shaklini hosil qilish yoki kerakli morfologik birlikni tanlash qiyinlashishi mumkin. Bunday buzilishlar affikslarning tushirilishi, almashtirilishi, noto'g'ri qo'llanishi, grammatik kategoriyalarning aralashishi va nutqning soddalashuvi orqali namoyon bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Goodglass H., Kaplan E., Barresi B. The Assessment of Aphasia and Related Disorders. 3rd ed. Philadelphia: Lippincott Williams & Wilkins, 2001. — 127 b.
2. Miceli G., Caramazza A. Dissociation of inflectional and derivational morphology // Brain and Language. — 1988. — Vol. 35, №1. — P. 24–65. Ushbu maqolada afazik bemordagi flektiv va derivatsion morfologiya bilan bog'liq xatolar tahlil qilingan.
3. Miceli G., Mazzuchi A., Menn L., Goodglass H. Contrasting cases of Italian agrammatic aphasia without comprehension disorder // Brain and Language. — 2023. — Vol. 19. — P. 65–97.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

4. Obler L.K., Menn L. Agrammatism — The current issues // Journal of Neurolinguistics. — 2018. — Vol. 3, №1. — P. 63–76.
5. Nespoulous J.-L., Dordain M., Perron C., et al. Agrammatism in sentence production without comprehension deficits: Reduced availability of syntactic structures and/or of grammatical morphemes? A case study // Brain and Language. — 2018. — Vol. 33, №2. — P. 273–295.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.